

De relatie tussen Freud en Dora

door H. Stroeken

Inleiding

Aangezien de werkrelatie en de (tegen)overdracht de essentie van iedere psychoanalyse vormen, wil ik in dit artikel de relatie tussen Freud en Dora onder de loep nemen. Ik zal relevante historische details vermelden, iets zeggen over de diagnose en de indicatie, en tenslotte zal de verdere levensloop van Dora aan de orde komen. Mijn voornaamste conclusie zal luiden dat Freud onder meer de preoedipale elementen van zijn hysterische patiënte over het hoofd heeft gezien, hetgeen mede tot de mislukking van de behandeling heeft geleid. Tevens wil ik aantonen dat Dora's tragische levensloop werd bepaald door haar onbewuste conflicten. Voor de overzichtelijkheid heb ik een chronologische tabel toegevoegd (appendix A). Ik zal de tekst van Freud, die in een uitstekende Nederlandse vertaling beschikbaar is, nergens samenvatten, maar wel zó proberen te schrijven, dat ik ook voor een lezer die de tekst van Freud niet helder voor ogen heeft, te volgen ben. Een paginaverwijzing in de tekst heeft betrekking op die Nederlandse vertaling.

De voorgeschiedenis

Toen Dora bij Freud kwam, was zij zeventien jaar en het was niet de eerste keer dat zij elkaar ontmoetten. Dora's vader had haar namelijk al eerder bij Freud gebracht voor een psychoanalytische behandeling, maar toen was de analyse niet doorgegaan, omdat Dora spontaan beter geworden was. Vader, die Dora begeleidde, had vertrouwen in Freud, omdat deze hem ooit met succes behandeld had, een jaar of zes geleden. Bij die gelegenheid had Freud overigens ook met de heer K. kennis gemaakt, want hij had vader destijds vergezeld toen deze Freud ging consulteren vanwege verlamingsverschijnselen en verwardheidstoestanden. Freud had

toen de diagnose syfilis gesteld en de behandeling had een bevredigend resultaat gehad. Nu wilde vader zijn dochter aan Freud toevertrouwen. Dora had namelijk onlangs een brief laten slingeren, waarin ze haar zelfmoord aankondigde en ze was recentelijk na een woordenwisseling over vaders affaire met mevr. K. flauwgevallen. Zij maakte bovendien veel ruzie zowel met vader als met moeder. Vader wilde zijn dochter ditmaal echt in behandeling hebben, al wilde Dora dit zelf niet en al hield zij ervan te spotten met artsen. Dora had vaker reden tot bezorgdheid gegeven. Zij had de gewone kinderziekten doorgemaakt in het spoor van haar oudere broertje, hoewel zij bij Dora wel ernstiger vormen aannamen. Freud ziet daarin een teken van haar rivaliserende instelling. Ook kinderneurotische verschijnselen hadden zich voorgedaan: bedwateren, ademhalingsmoeilijkheden, hoofdpijn, en nerveuze hoestperiodes. Deze klachten vat Freud samen onder de naam 'kleine hysterie', hetgeen in die tijd in die kringen nogal eens voorkwam. Niets bijzonders op zichzelf, maar juist het ophelderen van een dergelijk gewoon geval zou de wetenschap vooruit brengen, schrijft Freud. Acuter waren de moeilijkheden geworden sedert Dora aan moeder en later aan vader vertelde, dat de heer K. haar tijdens een boottochtje op het meer had voorgesteld een verhouding met hem te beginnen. Vader geloofde dat verhaal niet, de heer K. ontkende het in alle toonaarden, mevrouw K. achtte het een verzinsel van de 'oversext' Dora en de mening van moeder kennen wij niet. Sindsdien – sedert twee jaar dus – beschouwde men Dora als neurotisch. Het voorval bij het meer was het meest recente, belangrijke trauma, maar er hadden zich zeker ook eerder in de ontwikkeling traumatische gebeurtenissen voorgedaan, aangezien bij Dora ook hiervóór reeds sprake was van psychische problematiek.

Veel verder gaat de anamnese in eerste instantie niet. De gedachte aan vroegkinderlijke traumata (Freud, 1896), die Freud had verworpen omdat nu eenmaal niet alle ooms en vaders 'vies doen' met kleine kinderen en hij dus wel moest aannemen dat verhalen van patiënten daarover overwegend uit wensfantasieën bestonden, speelde nog door in Freuds gedachtengang (p. 49). In het ideale geval zou tijdens de psychoanalytische behandeling – niet ervóór – een reeks van traumatische gebeurtenissen en belevingen aan de oppervlakte moeten komen, want men kan niet van een patiënt verwachten dat deze meteen een volkomen helder en samenhangend verhaal vertelt over zijn problemen. Dan zou het niet om een neurose gaan, waarvoor de verdringing immers wezenlijk is, maar was er waarschijnlijk iets lichamelijks aan de hand (p. 37).

De gezinsverhoudingen

'Onze belangstelling zal bovenal uitgaan naar de gezinsomstandigheden van de patiënten', schrijft Freud, die niet slechts chronologisch denkt, in termen van oorzaken en traumata uit het verleden, maar ook oog heeft voor de actuele relatiepatronen (p. 39). De

familie Bauer – Ida Bauer was Dora's echte naam – behoorde tot de rijke bourgeoisie, waarvan overigens verreweg de meeste van Freuds patiënten deel uitmaakten, en bezat textielfabrieken. De familie was joods, zij het niet orthodox. De beide kinderen, Otto en Ida, werden in Wenen geboren, maar daarna verhuisde het gezin naar de plaats B. in de bergen – waarschijnlijk Merano – vanwege de tuberculose van vader. Deze, Philip Bauer, leidde vanuit de verte zijn bedrijf voor zover zijn gezondheid dat toeliet. Het gezin keerde naar Wenen terug toen Dora zeventien was. Vader speelde de hoofdrol in het gezin, zeker voor zover het de relaties naar buiten betrof. Hij was vrijmetselaar. Vader had de macht. Aan zijn vrouw had hij niets, vertelde hij Freud, en hij was een verhouding begonnen met mevrouw K., toen deze hem verpleegde tijdens zijn ziekte. Haar echtgenoot, de heer K., was de verleider van Dora. Dat geeft reeds aan hoezeer Dora als adolescente tussen de volwassenen zat ingeklemd. Vader probeerde zijn verhouding met mevrouw K. te verdoezelen, maar iedereen wist het. Dora trachtte hem te dwingen een eind aan de verhouding te maken, hetgeen vader weigerde, omdat zij hem zo nodig zou hebben. Dora en Freud waren het erover eens dat vader hypocriet was en slinkse wegen bewandelde. Verder had vader twee broers: Ludwig, een bekend advocaat te Wenen, en Karl, handelsman en 'hypochondrisch vrijgezel'. Of hij een zus had, is niet helemaal duidelijk.

Moeder, Käthe Bauer-Gerber, had niet de macht in het gezin, maar zij liet zich wel gelden. Freud heeft haar nooit gesproken, maar schrijft – afgaande op mededelingen van vader en van Dora – dat zij een 'huisvrouwenpsychose' had, een poetsneurose. Alles werd zo goed schoongemaakt, dat niemand gelegenheid kreeg van de dingen te genieten. Zij zou dom geweest zijn en zonder inzicht in haar reinheidswang. Ook uit andere bron weten wij dat moeder overdreef (Rogow 1979). Een vriend trof Otto ooit midden in de winter aan op zijn kamer met handschoenen en een overjas aan, want het raam moest openstaan van zijn moeder. Op een verbaasde vraag van zijn vriend antwoordde Otto dat dit hem niet stoorde. Wanneer wij ons realiseren dat vader t.b.c. had en dat moeder die ziekte, volksvijand nummer één naast syfilis, in haar jeugd had gehad, kunnen wij begrijpen dat de schoonmaakwoede van moeder wellicht ook te maken had met de toenmalige opvattingen over tuberculose. Zowel vader als moeder zouden ten gevolge van deze ziekte overlijden. Men kan zich voorstellen dat in huize Bauer een atmosfeer hing van ziekte en dood. Aan dit thema gaat Freud in zijn studie voorbij.

De beide kinderen reageren verschillend op de situatie in het gezin. Otto probeerde zich buiten de sores van zijn ouders te houden en als het onvermijdelijk werd partij te kiezen, dan deed hij dat voor zijn moeder. Hij adviseerde zijn zus om zich er eveneens buiten te houden, wat zij niet deed. Zij werd er ook in betrokken door haar vader, diens maitresse en haar man; van moeder weten wij het niet. Bewust was Dora solidair met vader, die zij zeer was toegedaan; zij bekritiseerde haar moeder heftig en had geen goed woord voor haar

over. Vele jaren later klaagde Dora tegen Felix Deutsch nog over haar ongelukkige jeugd, haar moeders overdreven schoonmaakgewoontes en moeders gebrek aan affectie voor haar. Moeder was overwegend bezig met haar eigen constipatie. Dora leek op haar moeder in haar klacht over 'witte vloed', vaginale afscheiding. Ook voor Dora bleef constipatie haar leven lang een probleem, en zij onderging meerdere gynaecologische operaties. De afkeer van mannen had Dora eveneens van haar moeder overgenomen. Het is de tragiek van Dora dat zij zich sterk afzette tegen moeder, maar steeds meer overeenkomsten met haar ging vertonen. Wie zijn verleden niet kent is gedoemd dat te herhalen.

Het behandelingsverloop

Hoewel Dora met tegenzin gekomen was onder druk van haar vader, verliep de psychoanalyse aanvankelijk goed. Haar overkwam namelijk iets wat zij lang niet had meegemaakt: iemand geloofde haar. Freud probeerde haar niet uit het hoofd te praten wat zij zo duidelijk had waargenomen, namelijk dat vader een verhouding had met mevrouw K. en dat de heer K. avances maakte in haar richting. Freud geloofde dat zij in feite functioneerde als ruilobject tussen vader en de heer K. Vader mocht mevrouw K. hebben, indien haar man ruimte kreeg bij Dora, dat leek de stilzwijgende afspraak tussen de volwassenen. Freud voldeed dus niet aan de expliciete opdracht van de heer Bauer – die betaalde – om zijn dochter volgbaar te maken en op betere gedachten te brengen. De mensen in haar omgeving geloofden Dora niet. Misschien met uitzondering van broer Otto en misschien ook met uitzondering van moeder, maar zij komt niet aan het woord en bovendien werd zij door Dora geminacht. Dora voldeed ook niet aan moeders wens om mee te helpen in het huishouden.

Een keerpunt in de analyse kwam, toen Freud probeerde Dora te laten zien wat haar eigen rol geweest was in dit samenspel (p. 58, en Lacan 1966). Immers Dora had vrij lang niemand een strobreed in de weg gelegd, totdat zij bezwaren begon te maken na de avances van heer K. tijdens hun gezamenlijke boottocht. Daarvóór vermeed zij het vader en mevrouw K. te storen in hun samenzijn en zij wilde ook niet horen wat de gouvernante vertelde over vader en zijn verpleegster. Waarom was Dora zo meegaand geweest tot aan haar zestiende?

Freud heeft op die vraag zelf een duidelijk, al te duidelijk, antwoord. Zijn verklaring luidt dat Dora verliefd (geweest) was op de heer K. en daarom een tijd was meegegaan in de ruilhandel. Dora had aanvankelijk niets gezegd over de vrijpostigheden van de heer K., want zij hoopte volgens Freud dat hij zijn aanzoek zou herhalen. Maar toen dat niet gebeurde en hij dus met haar deed wat hij eerder met het dienstmeisje had uitgehaald, toen werd Dora kwaad en hing de zaak aan de grote klok. Dora's verliefdheid zou volgens Freud ook blijken uit het feit dat zij soms haar stem verloor, als de heer K. voor zaken op reis was. Logisch, betoogt Freud, want u

correspondeerde dan met de heer K., en dus had u uw stem in die perioden niet nodig. In de tweede plaats, zegt Freud, wilde u uw vader dwingen om mevrouw K. op te geven. Daaruit blijkt dat u verliefd was op uw vader, u gedroeg zich immers als zijn jaloerse echtgenote. Die liefde voor vader vormde een afweer tegen de actuele verliefdheid op de heer K., die u zo teleurgesteld had. Zo ongeveer luidt het antwoord van Freud op de vraag waarom Dora aanvankelijk had meegedaan in het spel dervolwassenen. Het werd een welles-nietes spel tussen Freud en zijn patiënte, want Dora geloofde er niets van. Zij zei vele malen 'neen' tegen de interpretaties van Freud, maar deze houdt vast aan zijn mening en probeert nog harder zijn patiënte te overtuigen van zijn standpunt. 'In dergelijke gevallen betekent het "neen" van de patiënt in feite het gewenste "ja"', schrijft Freud (p. 85). Dit is natuurlijk een zeer gevaarlijke uitspraak, want hoewel patiënten wel eens loochenen, zou het kunnen gaan betekenen dat de patiënt altijd ongelijk heeft en dat de analyticus zich nooit kan vergissen.

Dromend naar het einde

Dromen speelden een belangrijke rol in de drie maanden durende analyse van Dora en het verslag van haar behandeling zou aanvankelijk verschijnen onder de titel: 'Droom en hysterie'. Voor Freud lag dit geschrift in het verlengde van zijn Traumdeutung, die hij toen juist gepubliceerd had. Hij wilde wijzen op het belang van de droom bij de behandeling van de hysterie en de duiding van de symptomen. Twee grote dromen staan centraal. De eerste, door Dora verteld na ongeveer zes weken analyse, had zij gehad 'tijdens' de analyse, maar ook al driemaal eerder, namelijk kort na de scène aan het meer. Freud zag meteen verband tussen toen en nu, en haalde in korte tijd veel materiaal naar boven. De volgende dag echter kwam Dora met een aanvulling op haar droom: zij had destijds en ook ditmaal bij het wakker worden na die droom vuur geroken. Freud, die als geen ander wist dat aanvullingen bij dromen belangrijk waren, zag meteen het verband. Hij zelf was evenals vader en de heer K. een stevig roker: Freud had de plaats ingenomen van vader en van de heer K. Toch liet Freud de essentie van de droom—de overdrachtsbetekenis—voor wat zij was: hij bleef interpreteren in zijn positief oedipale schema, terwijl Dora haar op handen zijnde vertrek aankondigde. Destijds droomde zij dat vader haar zou weghalen aan dat meer, omdat het te gevaarlijk werd met de heer K. en nu komt in haar droom dezelfde wens tot uiting. De heer K. en Freud werden gezien als verleiders. Freud ziet overdracht in deze periode nog als iets dat de analyse bemoeilijkt in plaats van als de belangrijkste manifestatie van het onbewuste, waarvan de interpretatie de kern van het analytisch proces vormt. Freud wordt hier door Dora dus ingepast in een scenario, waarin ook de heer K. al een rol had gespeeld. Deze was afgegaan na een klap in zijn gezicht en datzelfde zal ook Freud overkomen: Dora zal de analyse weldra afbreken (Manoni, 1980).

In de tweede droom – verteld in de laatste week van de analyse – is het belangrijkste Dora's identificatie met een jongeman in een ver land en haar liefde voor mevrouw K. Dora verwijlt in deze droom twee uur voor een madonna in een museum en vraagt zich af: wat is het om een vrouw te zijn? Is dat zijn als moeder, ongelukkig en onuitstaanbaar? Zowel vader als de heer K. zeggen over hun vrouwen dat zij niets aan ze hebben; Dora kan niet komen tot een seksuele identiteit. Freud interpreteert verder in de richting van de verdrongen verliefdheid op mannen en terugvallen op de liefde voor vader als afweer.

Bij zijn duiding van deze droom spreekt Freud voortdurend over dubbele betekenissen, over 'woordbruggen en wissels' tussen verschillende sporen van betekenissen. Hier blijkt weer de samenhang met Freuds publikaties over de droom, over de Witz en over het dagelijkse leven. Het onbewuste is gesitueerd in dubbele betekenissen, in de brede zin van het woord. Lacan, Bandler en Grinder – om er een paar te noemen – staan met hun nadruk op het belang van de taal op Freudiaanse bodem. In alle gevalsstudies komen voortdurend dubbele betekenissen voor, die ook vaak een overdrachtsbetekenis hebben, bij voorbeeld wanneer zij een variant zijn op de naam van de analyticus. Zo spreekt de Rattenman over een Freudenhuis (bordeel) en de Blécourt werd verweten dat hij te zuinig was met zijn graan (blé court).

Een voorbeeld wil ik kort uitwerken, omdat het illustratief is en omdat ik het nergens anders heb gevonden in de literatuur.² In een lange noot (p. 136-138) bij de tweede droom schrijft Freud hoe instructief het zou zijn, wanneer hij woordspelingen op de familienaam van Dora zou mogen vermelden. Welnu wij weten intussen dat haar familienaam 'Bauer' was en om welke woordspeling zou het kunnen gaan? Wij moeten hier denken aan de uitdrukking 'der kalte Bauer', die tachtig jaar geleden gangbaar was in burgerlijke kringen en nu nog slechts bekend is in arbeidersmilieus. Die uitdrukking heeft een breed scala van seksuele betekenissen: masturbatie, coïtus interruptus, anale coïtus o.a. Ik geloof dat wij de betekenis hier letterlijk moeten nemen. Ten eerste Bauer is koud, want vader is in de droom dood en wordt begraven. In de tweede plaats koude seks, waar niets aan is, hetgeen doet denken aan frigiditeit. Dora had een afkeer van seks, en zij was erdoor geobserveerd.

Wat, achteraf, heel duidelijk werd aangekondigd in beide dromen, gebeurde. De dag nadat Freud zo enthousiast haar tweede droom had uitgelegd en toen hij nieuw materiaal verwachtte, vertelde Dora dat zij die dag voor het laatst kwam. Het was 31 december 1900 en in het nieuwe jaar wilde zij niet meer komen (p. 138).

(Tegen)overdracht

Freud schrijft in een later toegevoegde noot de mislukking van de psychoanalyse na drie maanden toe aan de door hem niet onderkende homoseksuele band tussen Dora en mevrouw K. Vóórdat hij

daar oog voor kreeg, waren om die reden vaker analyses mislukt bij Freud. Daardoor had hij wezenlijke dingen over het hoofd gezien: dat Dora vaker de slaapkamer deelde met mevrouw K., dat beiden heel vertrouwelijk waren en dat Dora sprak over 'het verrukkelijke blanke lichaam' van mevrouw K. als was zij verliefd op haar. Ook toen mevrouw K. haar in de steek had gelaten door niet te willen geloven dat haar man probeerde Dora te verleiden, toen zij dus koos voor handhaving van de status quo en haar relatie met de heer Bauer, zelfs toen bleef Dora mevrouw K. trouw. Toen zij beschuldigd werd van ongezonde seksuele nieuwsgierigheid – ook door mevrouw K. – vertelde Dora niet dat zij het grootste deel van haar kennis op dat gebied had via mevrouw K. Freud begreep maar niet hoe Dora aan haar voor die tijd uitgebreide kennis kwam op het gebied van seksualiteit. Echter Dora verraadde haar vriendin niet. Dit gegeven biedt een ander perspectief voor de uitleg van Dora's 'overwaardige idee', haar dwangmatig bezig zijn met de verhouding tussen vader en zijn maîtresse. Niet vanwege vader is ze daar zo mee bezig, maar vanwege mevrouw K. De figuur achter mevrouw K. is moeder: moeder is de bron van haar verlangen, van haar teleurstelling en van haar angst om verlaten te worden. Dat gemis zoekt zij op te vullen via haar gouvernante, via mevrouw K. en via de Madonna. Ook haar dreiging met suicide is een schreeuw om aandacht. Dat verlangen naar moeder hebben overigens alle mannen en alle vrouwen, maar de meesten kunnen dat op die leeftijd beter hanteren, hebben dat verlangen kunnen opnemen in andere relaties, meestal heteroseksuele.

Als Dora zich zo intensief bezighoudt met de verhouding tussen haar vader en mevrouw K., dan is dat niet vanwege oedipale jaloezie op mevrouw K., maar vanwege de persoon van haar zogenaamde rivale: zij zoekt in mevrouw K. moeder. Zij doet dat ook door zichzelf met vader te identificeren en de negatief oedipale positie in te nemen. Dit blijkt uit het feit dat Dora is geworden zoals vader: haar hoesten, haar ademnood en haar dreigen met zelfmoord zijn nagebootst van vader en aanwijzingen voor haar identificatie met hem. Betekent deze identificatie met vader echter dat zij erg van hem hield, van hem en van mannen in het algemeen? Bepaald niet, zoals de heer K., vader, Freud, andere artsen en haar latere echtgenoot hebben moeten ervaren. Alle mannen stellen teleur; het was een identificatie met vader uit teleurstelling in moeder. 'Hoe dan ook, zij hield vast aan haar oorspronkelijke liefde voor moeder, verdrong die uit haar bewustzijn en maakte een vijandige identificatie met haar vader' (Lewin, p. 532). Dit inzicht maakt andere interpretaties mogelijk. Zo zou de stemloosheid tijdens de reizen van de heer K. niet moeten worden geduid als een bewijs van liefde voor de heer K., maar voor mevrouw K. die nu zo nabij was door afwezigheid van haar man. Het hele welles-nietes spel tussen Freud en zijn jonge cliënte komt op losse schroeven te staan, niet alleen omdat het technisch onverstandig is, maar ook omdat Freud inhoudelijk ongelijk had door zo zeker te beweren dat Dora hield van de heer K.

Hoe kwam Freud er toch bij om Dora te willen koppelen aan de heer K.? (Marcus, 1974). Hij had zonder twijfel op onduidelijke gronden een positieve mening over de heer K. en hij lijkt er ook van uit te gaan dat meisjes gemaakt zijn om van jongens te houden, zoals het oog van de naald bestemd is voor de draad. Freud kon zich niet voorstellen, zo lijkt het, dat Dora niet gediend was van de avances van de heer K. Een theoretisch vooroordeel is wellicht het belangrijkste: helemaal aan het begin van zijn analyse met Dora schrijft Freud aan zijn vriend Fliess, dat hij weer een exemplaar heeft binnen gekregen voor zijn verzameling 'Dietrichen', hetgeen letterlijk 'schroevendraaiers' betekent. (Freud 1950; brief van 14-10-1900). Dit woord werd gangbaar gebruikt voor penis en had de connotatie van 'ontmaagder' (Borneman, 1971). Als ik het goed begrijp bestaat de verzameling uit vrouwen die het bestaan van de penis zouden willen ontkennen, respectievelijk eens kennis moeten maken met de schroevendraaier. Ik vrees dat sommige vrouwen Freud met zijn eigen schroevendraaier de ogen zouden willen uitsteken.

Natuurlijk speelt ook een rol dat Freud toen nog niet beschikte over de latere inzichten inzake hysterie, met name betreffende de preoedipale kanten ervan, waarover verderop. Bovendien was Dora een adolescente en dat heeft Freud uit het oog verloren (Glenn, 1980). Hij beschrijft haar als 'een rijp, in haar oordeel zeer zelfstandig meisje', 'begaafd en intellectueel vroeg rijp', 'met een scherpe waarneming van bepaalde dingen'. Reeds vroeger had Freud gewag gemaakt van het heldere verstand, de sterke wil, het karakter en de kritische vermogens van sommige hysterica's (Freud, 1983, p. 92). Toen ze in analyse kwam, was Dora een meisje van zeventien en totaal afhankelijk van haar vader, maar Freud behandelt haar als een volwassen vrouw. Zij stond helemaal alleen met haar vragen ten aanzien van vrouwelijke identiteit, het geslachtsverschil en het verschil der generaties. In haar verwarrende situatie en in een victoriaanse tijd waarin dat bepaald ongebruikelijk was, spreekt Freud met haar heel openhartig over seksualiteit, brengt haar geheim gehouden masturbatiegewoonten aan het licht, evenals haar seksuele verlangens. Men kan zich gemakkelijk voorstellen dat Dora dat heeft ervaren als verleidend. Zo waren de mannen in haar omgeving toch. Toen Freud bovendien interpreteerde dat zij een kus van hem wilde hebben, liep zij hard weg.

Een extra complicerende factor in het geheel vormen, om zo te zeggen, de vrouwen uit Dora's omgeving. Die vrouwen en hun positie in het sociale leven nodigden bepaald niet uit tot identificatie voor een intelligent meisjes als Dora. Over moeder hebben wij reeds gesproken. Dora's tante wordt 'neurotisch' genoemd, 'hysterisch' en 'ongelukkig getrouwd'. Mevrouw K. was vanwege zenuwziekte enige maanden opgenomen geweest in een inrichting; ze had een hekel aan het echtelijke verkeer en zij werd ziek zodra haar man van zijn reizen terugkeerde. De verhouding met de heer Bauer – overigens impotent – had haar weer beter gemaakt. Dan was er een gouvernante in het gezin Bauer die probeerde vader in te pikken en

die daartoe Dora gebruikte. Daarna liet zij Dora vallen, zoals ook mevrouw K. deed. Het is een weinig aantrekkelijk gezelschap in een paternalistische en hypocriete maatschappij. Niettemin gaat het mij te ver op grond hiervan te besluiten dat Dora een slim meisje was, haar tijd vooruit, feministe avant la lettre, die daarom weigerde om Freuds spel mee te spelen (Cixous 1976, v.d. Haegen, 1981). Voor zo'n beeld moet je haar portret toch wel sterk retoucheren. Dat komt bijna neer op de ontkenning van de onbewuste conflicten, die hebben geleid tot haar tragische leven.

Diagnose

In het voorgaande heb ik gewezen op verscheidene factoren die hebben bijgedragen tot de mislukking van deze analyse. Had psychoanalytische behandeling in dit geval echter überhaupt kans van slagen? Hoe men die vraag beantwoordt, hangt sterk af van de diagnose die men stelt. Freud definieert Dora als een 'petite hystérie' en met een latere term als een 'conversie hystérie': de lichamelijke symptomen symboliseren de psychische conflicten en dat is ook hun betekenis. Daarbij vormt een lichamelijke 'tegemoetkoming', een bestaande zwakke plek, het aanknopingspunt. De symptomen vormen de verplaatste, niet onderkende, zelfs afgewezen seksuele activiteit. Bij voorbeeld: Dora had sterke irritaties gehad in haar keel, waardoor zij vaak moest hoesten. Vervolgens krijgt die bestaande lichamelijke aandoening een specifieke betekenis: 'Met hoesten geeft zij eerst op symbolische wijze weer dat zij zich met haar vader, die aan longziekte lijdt, vereenzelvigt, en later, als het hoesten stootsgewijs optreedt, dat zij zich tevens met mevrouw K. vereenzelvigt, die in Dora's fantasie met haar vader fellatio bedrijft, (de Blécourt, 1980, p. 10). Een ander voorbeeld: Dora's schuldgevoel over een misstap werd uitgedrukt in trekken met het been naar aanleiding van een vroeger verstuikte enkel. Vergote (1978) geeft in kort bestek een aantal karakteristieken van de hysterische structuur, die ik zal overnemen. De hysterische persoon – beperken wij ons even tot de hysterica – idealiseert het object van liefde en wel zó dat dit object van verlangen zélf geen seksueel verlangen verondersteld wordt te hebben, of onbereikbaar is. Aanvankelijk is die geïdealiseerde 'meester' de vader, later bij voorbeeld een arts of een andere functionaris. Wezenlijk is het twijfelen met betrekking tot de vraag: ben ik een vrouw, ben ik een man, ben ik misschien beide? Bekend is het theatrale aspect, het onechte in de persoon. Na verwerping van de seksualiteit wordt juist het hele lichaam geërotiseerd, terwijl hoesten en overgeven anderzijds de verwerping van de seksualiteit aangeven. Er is sprake van ziekte winst; de hysterische persoonlijkheid tracht iets te bereiken met de symptomen. Tenslotte is de orale positie belangrijk: de hysterica klampt zich helemaal vast aan de ander of laat hem helemaal los; zij is gulzig of onverschillig, men eet of men spuugt uit, men is vol of men is leeg; gevaar voor verwerping/verlating dreigt altijd. Iemand met zo'n psychische structuur heeft nooit echt

in een triangulaire situatie verkeerd in de kinderjaren. Er was een bondgenootschap met een van de ouders, met beiden afzonderlijk, eventueel tussen beide ouders zonder het kind. Maar nooit bevond de hysterica zich in een driehoekssituatie met beide ouders. Ik heb nu over vrouwen gesproken, die waarschijnlijk meer tenderen in de richting van de hysterie, maar het geldt ook voor mannen. Een van de allereerste conflicten die Freud met zijn collega's had ging, zoals bekend, over het al of niet voorkomen van hysterische mannen. Daarbij merkte een collega tegen Freud op dat zo iets bepaald onzin was, omdat husteron baarmoeder betekende.

Alle genoemde elementen van de hysterie herkent men gemakkelijk bij Dora. Toch is de diagnose 'hysterie' niet nauwkeurig genoeg. Velen betwijfelen of hysterie nog wel als één ziektebeeld kan worden beschouwd. Met name conversieverschijnselen kunnen uiting geven aan allerlei psychische problemen, bij voorbeeld komen zij nogal eens voor in borderline cases. Mevrouw Zetzel (1973) noemt patiënten als Dora zogenaamd goede hysterica's. Deze patiënten willen een zeer exclusieve relatie met vader of een vader-substituut, zonder een zinvolle relatie met moeder te behouden. Dat is een van de factoren die meespelen bij de intense erotische overdracht van deze vrouwen in analyse bij een man. 'De "zogenaamd goede hysterica's" vertellen sterk geseksualiseerde overdrachtsfantasieën en beschouwen zulke fantasieën gemakkelijk als te realiseren in de werkelijkheid. Zij zijn niet in staat onderscheid te maken tussen interne en externe realiteit, en dientengevolge hebben zij grote moeite om de therapeutische werkelijkheid tot stand te brengen en die te onderscheiden van de overdrachtsneurose. Deze patiënten voldoen niet aan de criteria voor een analyse' (Zetzel-Meissner, 1973, p. 259 vv.). Mevrouw Zetzel beschouwt Dora als een typisch voorbeeld van een dergelijk niet te analyseren geval. In een andere context formuleert de Blécourt het onderscheid tussen 'een rustig uitgebalanceerde hysterische persoonlijkheid (karakter), en een onrustig hysterisch karakter, met sterke orale fixaties en grote ikzwakte, ongeschikt voor analyse' (de Blécourt, 1970, p. 2).

Deze kwestie van de analyseerbaarheid is moeilijk op te lossen van een zo grote afstand. Bovendien wat is analyseerbaarheid? Valt daar ook een analytische vis-à-vis onder? Kan een steunend adolescentencontact eronder vallen, dat op den duur wellicht meer inzichtgevend zou kunnen worden? Ook is het moeilijk deze vraag los te maken van de kunstfouten die Freud heeft gemaakt. Was een analytische behandeling per se onmogelijk indien bij voorbeeld de preoedipale relatie met moeder aan de orde had kunnen komen? Onmogelijk indien Freud de negatieve overdracht tijdig had geïnterpreteerd, die wezenlijk was voor deze analyse? Dat zijn zeer moeilijk te beantwoorden vragen. Niettemin wil ik toch op twee aspecten wijzen die mij verhinderen om zonder meer te besluiten tot 'onbehandelbaar geval'. Ik bedoel de relatie tot moeder en de overdracht op Freud (Slipp, 1978).

Moeder speelt, zoals gewoonlijk in Freuds gevalsbeschrijvingen,

een zeer beperkte rol. Maar indien men nauwkeurig kijkt, komt zij wel voor in het verhaal van Dora. In beide dromen wordt zij genoemd met het intieme woord 'mama', en Dora vertelt háár als eerste van de oneerbare voorstellen van de heer K., om twee voorbeelden te noemen. Misschien was het mogelijk geweest de wensen van Dora naar moeder toe meer aan de oppervlakte te laten komen: wensen van aandacht, van liefde, van geborgenheid, die voorafgaan aan de seksuele problemen waarop Freud steeds de nadruk legt. Dora was waarschijnlijk verleidend naar mannen, die echter vastliepen zodra zij dat seksueel uitlegden. Ik denk dat Dora haar charmes in de strijd gooide om iets te vragen, namelijk de liefdevolle aandacht die moeder niet had gegeven. Die wilde zij van mevrouw K., van vader, van de heer K. en ook van Freud; dat was voor haar belangrijker dan hetero- of homoseksuele liefde. Tevens probeerde zij door haar gedrag op oneigenlijke wijze aan te geven wat er met haar aan de hand was, namelijk dat zij zich verdrietig voelde en teleurgesteld was in volwassenen, speciaal in moeder. Verlangen naar moeder werd vermomd als erotiek. Evenwel een verlangen naar moederlijke veiligheid werd door haar omgeving in de eerste plaats gezien als seksueel verlangen, een vergissing waar-toe Dora sterk aanleiding gaf.

De overdracht op Freud wordt door deze retrospectief vooral gezien in het licht van haar wraak, haar afbreken van de analyse. Freud heeft haar dat kwalijk genomen, zoals bij voorbeeld blijkt uit de schuilnaam 'Dora' die hij zijn patiënte gaf. Dat was de roepnaam van het dienstmeisje van zijn zus, dat ook haar eigen naam niet mocht gebruiken, omdat zij dezelfde naam had als haar werkgeefster. Betekent de keuze van deze naam echter niet ook dat Freud tegen Ida Bauer zegt: 'U heeft zich als een dienstmeisje tegenover mij gedragen door op die manier bij mij op te zeggen; nu geef ik u ook de naam van een dienstmeisje' (Freud, 1904, 269 vv). Toch stond Dora niet uitsluitend negatief tegenover Freud: zij gaf hem mooie dromen, zij ging hem opzoeken toen hij hoogleraar geworden was en zij vroeg bij die gelegenheid om voortzetting van de behandeling; tevens zal zij er haar verdere leven prat op gaan de bekende patiënte van Freud geweest te zijn. Freud onderschatte wellicht het verlangen naar liefde en Dora's gehechtheid aan hem (Marcus, 1974).

Concluderend zou ik willen zeggen: op grond van de positieve elementen die ook aanwezig waren in de relatie tussen analysand en analyticus, was er wellicht meer mogelijk geweest, indien Freud in die periode reeds in staat was geweest het belang van de relatie tot de moederfiguur te onderkennen, ook in de overdracht.

Dora's latere levenslot

Het succes of het wansucces van een psychoanalyse kan het beste worden beoordeeld vanuit de latere levensloop van de analysand. Is de patiënt tot een creatieve of tot een minder creatieve oplossing van zijn conflicten gekomen, dat is de vraag. Vijftien maanden na

het einde van de behandeling vertelde Dora aan Freud dat zij niet zou trouwen en zich helemaal zou wijden aan haar studies. In die lijn had een soort oplossing van haar conflicten kunnen liggen. Een andere fameuze hysterica uit de literatuur, Anna O. (Bertha Pappenheim), heeft die oplossing gekozen na een mislukte behandeling door Breuer en na minstens nog een andere mislukte poging tot genezing via de medische weg. Zij huwde niet, wijdde zich aan sociaal werk, richtte een tehuis op voor ongehuwde moeders, bestreed de uitbuiting van vrouwen door mannen, vocht tegen de handel in blanke slavinnen en vóór de emancipatie van de vrouw. Zij werd de moeder van de meisjes in haar tehuis. Als 'Helper der mensheid' werd zij met een postzegel geëerd door de Duitse posten. Tot een dergelijke, relatief constructieve oplossing kwam Dora niet. De mogelijkheden voor een vrouw waren destijds uiteraard veel beperkter dan heden ten dage (zie Jensen, 1961 en Israël, 1979).

Dora huwde en kreeg spoedig daarna een zoon. Haar man was een componist zonder succes, werkzaam in de bedrijven van haar vader, die tenminste eenmaal een orkest huurde, opdat de schoonzoon kon horen wat hij gecomponeerd had. Zijn gezondheid was slecht en hij stierf betrekkelijk jong aan een hartaanval. Hun beider zoon is een bekend musicus geworden in de Verenigde Staten, waar het gezin terecht kwam op de vlucht voor Hitler. Dora's broer Otto maakte een grootse carrière in de politiek; hij was gedurende bijna twintig jaar de leider van de socialistische partij, korte tijd minister van buitenlandse zaken, en een kenner van Marx en het socialisme. Over hem is uiteraard veel bekend en via de bestudering van zijn boeken, zijn brieven, zijn ongelukkige huwelijk met een tien jaar oudere vrouw, reeds moeder van drie kinderen, zijn verhouding met zijn maitresse, zijn ambivalente opstelling, zijn karakter en zijn grote begaafdheid zou waarschijnlijk nieuw licht geworpen kunnen worden op het gezin Bauer (zie Rogow, 1979).

Wij zijn op de hoogte van Dora's psychische toestand rond haar veertigste, omdat zij toen Felix Deutsch consulteerde op advies van een keel-, neus- en oorarts. Een aantal jaren na de dood van Dora heeft Deutsch erover geschreven en op zijn mening ga ik af, hoewel hij wat betreft data en dergelijke niet altijd even nauwkeurig was. Tijdens dat consult klaagde Dora over duizeligheid, slechthorendheid in haar rechter oor, suizingen en slapeloosheid daardoor (syndroom van Menière). Zij had altijd geleden aan rechtszijdige migraine. Vervolgens startte zij ongevraagd een tirade over haar man, die haar verwaarloosde en ongelukkig maakte, en over haar gefrustreerde liefdeleven en haar frigiditeit. Zij had één kind, omdat zij de barensweeën geen tweede keer zou hebben kunnen verdragen. Haar man zou haar ook ontrouw geweest zijn, zij had scheiding overwogen, en wist niet wat te doen. Mannen in het algemeen waren zelfzuchtig en veeleisend. Nu liet ook haar zoon haar nog in de steek. Alleen op haar broer was ze erg gesteld. Vervolgens begon zij te spreken over haar vader en over diens verhouding met een jongere vrouw, wier man avances maakte in haar richting. Zij

vroeg Deutsch of hij psychoanalyticus was, of hij Freud kende en zij vertelde met trots dat zij Dora was. Deutsch steeg in haar achting, toen hij bleek te weten wie dat was. Toen Deutsch haar gehoorproblemen in verband bracht met haar 's nachts wakker liggen en luisteren of haar zoon nog niet thuis kwam – die de leeftijd had zich voor meisjes te interesseren –, accepteerde zij die uitleg. Haar klachten waren verdwenen bij het volgende consult, dat daarom tevens het laatste was.

De manier waarop Dora rond haar veertigste haar seksualiteit beleefde, was dezelfde als in de periode bij Freud. Ook nu waren haar klachten verplaatste seksuele activiteiten, ditmaal via het leven van haar zoon. Deze zoon verweet zij evenals haar vader en haar man haar in de steek te laten. In werkelijkheid schijnt haar man overigens iemand geweest te zijn, die liever zou sterven dan haar te verlaten. Bovendien had Dora iemand weten te vinden die door zijn werk via haar vader afhankelijk van haar was, en haar dus niet zo gemakkelijk in de steek zou laten. Ze was erg moeilijk in de omgang volgens haar broer Otto, omdat zij zo wantrouwend was en mensen tegen elkaar uitspeelde. Welbeschouwd lijkt Dora sterk op haar moeder. Zij was gepreoccupeerd met haar eigen lichaam: haar voortdurende constipatie, haar gynaecologische problemen. Later leidden haar hartklachten tot grote angst en werden haar huisgenoten gedwongen tot een voortdurende staat van paraatheid. Zij stierf op 63-jarige leeftijd in New York aan kanker. Iemand noemde haar 'een van de meest weerzinwekkende hysterica's die hij ooit gezien had'. Een triest lot, waarvan de grondlijnen aanwezig waren in de studie van Freud en die in haar latere leven alleen maar duidelijker werden. Niet haar anatomie was haar noodlot, maar haar onbewuste.

Appendix: Chronologie van Dora

± 1853	vader geboren, Philip Bauer.
??	Käthe Gerber geboren.
6-9-1881	broer Otto geboren.
1-11-1882	Ida geboren (Dora).
1888	gezin verhuist naar B. in de bergen. (ws. Merano in Tirol).
1889	bedwateren Dora.
1890	ademhalingsmoeilijkheden.
1892	netvliesprobleem aan vaders goede oog;
..	angst voor blindheid; onverwacht voorspoedig herstel.
1894	vader consulteert Freud; verlamingsverschijnselen en verwardheid (syfilis). Dora heeft migraine en nerveus kuchen.
1896	kus door de heer K. in zijn winkel.
1898	begin zomer, Dora bij Freud.
	eind juni voorval aan het meer, met de heer K.
	winter, dood van Dora's tante.
1899	'blindedarmontsteking'.
1900	gezin keert terug naar Wenen.
	ook fam. K. verhuist naar Wenen.
	Dora dreigt met zelfdoding.
	okt.-dec. analyse bij Freud.

- 1901 januari, Freud schrijft gevalstudie.
 ± 1903/1904 huwelijk van Dora en geboorte van zoon.
 1905 'Bruchstück einer Hysterie-Analyse' verschijnt.
 26-8-1912 Dora's moeder overlijdt.
 3-7-1913 Dora's vader overlijdt.
 1914 broer Otto huwt.
 1922 Dora consulteert Deutsch.
 1932 Dora's echtgenoot overlijdt.
 4-7-1938 Otto overlijdt in Parijs.
 1945 Dora overlijdt in New York.

Literatuur

- Blécourt, A. de (1970), *Cursus hysterie*, NVPA, Amsterdam 1970.
 Blécourt, A. de (1980), *Inleiding bij de Nederlandse vertaling van Freud*, 1905, Amsterdam/Meppel.
 Borneman, E. (1971), *Sex im Volksmund*, Die sexuelle Umgangssprache des Deutschen Volkes, Rowohlt, Reinbek.
 Cixous, H. (1976), *Portrait de Dora*, Ed. des Femmes, Parijs.
 Deutsch, F. (1957), A footnote to Freuds 'Fragment of an analysis of a case of hysteria', *Psycho-anal. Quarterly*, (34), 159-167.
 Freud, S. (1893), *Studien über Hysterie*, GW I (met Breuer, J.).
 Freud, S. (1904), *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*, GW IV.
 Freud, S. (1905), *Bruchstück einer Hysterie-Analyse*, GW V, 161-286. Nederlandse vertaling: 'Fragment van de analyse van een geval van hysterie', in: *Sigmund Freud - Nederlandse Editie, Ziektegeschiedenissen 2*, Boom, Amsterdam/Meppel 1980.
 Freud, S. (1950) *Aus den Anfängen der Psychoanalyse, 1887-1902*, Briefe an Wilhelm Fliess, ed. M. Bonaparte, A. Freud en E. Kris, Frankfurt.
 Glenn, J. (1980), Freuds adolescent patients: Katherina, Dora and the 'homosexual woman', in: Kanzer, M. and Glenn, J., *Freud and his patients*, Jason Aronson, New York.
 Haegen, R. v. d. (1981), Hysterie revisited. Of hoe Dora weigerde het spel mee te spelen, *T. v. Vrouwenstudies*, 317-338.
 Israel, L. (1979), *L'hystérique, le sexe et le médecin*, Parijs.
 Jensen, E. (1961), Anna O., Ihr späteres Schicksal, *Acta Psychiatrica et Neurol. Scandinavica* (36), fasc. 1., 119-131.
 Jones, E. (1953 vv.), *Sigmund Freud, Life and Work*, vol. I-III, Londen.
 Krohn, A. en J. (1982), The nature of the Oedipus Complex in the Dora Case, *JAPA*, (30), 555-578.
 Lacan, J. (1966), *Intervention sur le transfert*, *Ecrits*, 215-226.
 Lewin, K. (1973), Dora revisited, *Psycho-anal. Review* (60), 519-532.
 Manoni, O. (1980), *Un commencement qui n'en finit pas*, Parijs.
 Marcus, S. (1974), Freud und Dora, *Psyche*, 32-79.
 Rogow, A. (1979), Dora's Brother, *Int. Rev. Psycho-anal.* (6), 239-259.
 Slipp, S. (1978), Interpersonnelle Faktoren der Hysterie: Freuds Verführungstheorie und der Fall Dora, *Familiendynamik*, 130-147.
 Vergote, A. (1978), *Dette et désir*, Parijs.
 Verhaeghe, P. (1983), Hysterie in het spanningsveld man (therapeut)-vrouw (patiënte), *T. v. Psychotherapie* (9), p. 30-38.
 Zetzel, E. en Meissner, W. (1973), *Basic concepts of psychoanalytic psychiatry*, Basic Books, New York.

Noten

- 1). Met dank aan mevr. Marja Emmens voor haar verhelderende, redactionele hulp.
- 2). Met dank aan Gerd Bauer. Zie ook Borneman, 1971.